

In de vijfde episode werd Mansholt een protectionistisch behartiger van de agrarische belangen. Hierbij pleitte hij voor een geheel van landbouwpolitieke en economische maatregelen, die samen de positie van de bevolking in de landbouw moesten verbeteren. Hiermee liep zijn zoektocht ten einde, want de maatschappijhervormer was teruggekeerd naar zijn roots en ging nu schuil achter de herenboer, die propaganda voor zijn opvattingen bleef maken. Het boek heeft dus een mooie, strakke opbouw. Hierdoor zijn de ontwikkelingen goed te volgen. De genuanceerde uitleg op basis van breed en nauwkeurig bronnenonderzoek laat de diverse personen (hele en halve socialisten en andere intrigerende randfiguren) tot hun recht komen. Het boek heeft een fors notenapparaat van ruim vijftig pagina's, waarin nog meer details worden behandeld en op secure wijze wordt uitgelegd hoe iets precies in elkaar zit. Twee voorbeelden. 'Deze brief wordt door Bruintjes foutief, namelijk op 15 november 1882 in plaats van 1884 gedateerd, vervolgens zo door Hoekman overgenomen en Tammeling schrijft abusievelijk de brief aan F. Domela Nieuwenhuis toe' (254). En over *De graanrepubliek* (1999) van Frank Westerman: 'De auteur vaart geheel, derhalve af en toe blind, op het kompas van Sicco Mansholt wat zijn grootvader Derk aangaat'. Volgens haar spelen bij Sicco de nodige onjuistheden mee en een te grote waardering voor zijn grootvader (293). Mijn belangrijkste kritiek op het boek is dat het register alleen de hoofdstukken en niet het notenapparaat dekt. Voor het overige maken de strakke opzet, de overwegingen van de auteur en het gedegen onderzoek dit tot een goede en betrouwbare biografie.

Bob Reinalda

R. de Jong, *Van slandspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1999; Hilversum: Verloren, 1999, 182 blz., f40,-, ISBN 90 6550 069 3).

Deze compacte dissertatie is gebaseerd op zeer omvangrijk en divers bronnenmateriaal. De auteur heeft uitvoerig onderzoek gedaan naar de verkiezingsuitslagen in de periode 1848-1887, de omvang van het electoraat, de godsdienstige samenstelling van de bevolking van de kiesdistricten en de aanbevelingen van kandidaten die sedert ongeveer 1870 verschenen in toonaangevende dagbladen. Deze vracht aan verzamelde kwantitatieve informatie heeft een relatief bescheiden plaats gekregen in dit boek met 12 tabellen en evenzoveel grafieken. De daarbijkomende veelvuldige verwijzingen naar en citaten uit allerlei materiaal uit archieven van politici, provinciale en lokale bestuursorganen, kiesverenigingen en dergelijke maken het zonder meer duidelijk dat De Jong het zich niet gemakkelijk heeft gemaakt. Het is verheugend om te constateren dat de lezer niet wordt lastiggevallen met de moeite die het ongetwijfeld gekost heeft om deze lawine aan data tot hanteerbare proporties terug te brengen; eveneens verheugend is het om te vernemen dat het Instituut voor Nederlandse geschiedenis al het kwantitatieve materiaal, dat de gehele periode van 1848 tot aan de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen in 1917 beslaat, elektronisch zal publiceren, zodat heel wat onderzoekers kunnen profiteren van het werk van De Jong.

Het centrale thema in dit boek is de overgang van standspolitiek naar partijloyaliteit. In de eerste twee decennia na 1848 vulde de ideale kiezer zijn stembiljet in op basis van standspolitieke overwegingen. Kiezers werden geacht degenen te kiezen die het best het algemeen belang zouden dienen: de vertegenwoordigers van de lokale elites, die ongeacht politieke of religieuze controversen binnen hun eigen kiesdistrict het hele district konden vertegenwoordigen op grond van hun eigen voortreffelijke persoonlijke kwaliteiten. In de jaren zeventig zou

dit stemgedrag langzamerhand plaatsmaken voor loyaliteit aan een bepaalde partij, waarbij kandidaten zich niet langer op het algemeen belang konden beroepen, maar zich duidelijk moesten afficheren als vertegenwoordigers van een partij. Door zorgvuldige kwantitatieve analyse van de verkiezingsuitslagen toetst De Jong of dit beeld van de omslag van standspolitiek naar partijloyaliteit overeenkomt met de historische realiteit. Dit is geen gemakkelijke opgave, maar uniek bronnenmateriaal stelt de auteur in staat om stemgedrag te koppelen aan godsdienstige overtuiging. Voor Goes, Almelo en Winschoten is dat materiaal er voor de verkiezingen van 1848, voor een aantal gemeenten uit het kiesdistrict Delft zijn er zelfs individuele opkomstgegevens van 1848 tot 1887. De Jong weet overtuigend aan te tonen dat in de periode waarin de standspolitiek dominant was, de scheidslijn protestant-katholiek er wel degelijk toe deed. De standspolitiek oversteeg de religieuze loyaliteit niet. Katholieken hadden over het algemeen al een sterk identiteitsbesef, dat stemmen op een niet-katholieke kandidaat verhinderde. Ze hielden zich afzijdig, of trokken na 1870 gedisciplineerd ter stembus als het ging om het bestrijden van liberale kandidaten. Mocht er in de Tweede Kamer een tegenstelling bestaan tussen conservatief en liberaal, op het lokale vlak speelden aanvankelijk godsdienstige verschillen een grote rol. Dit werd anders in de cruciale periode 1866-1873: standspolitiek werd als bindmiddel minder belangrijk, behalve in het homogene katholieke zuiden. Ervoor in de plaats kwam een bovenlokale oriëntatie waarin de tegenstelling confessioneel-liberaal het politieke leven ging domineren en met name de anti-revolutionairen bij de opbouw van een sterke achterban profiteerden van een nieuwe politieke stijl met beroep op loyaliteit en emoties.

Het interessante aan dit boek is dat De Jong een doorwrochte, maar voor de leek wel te volgen kwantitatieve analyse combineert met bronnenonderzoek naar opvattingen over verkiezingen en kiezers en hoe de 'wending naar de kiezer' — de conservatieve pogingen om katholieken en protestanten te verenigen in hun strijd voor bijzonder onderwijs — gestalte kreeg. Hij toont tevens aan dat de standspolitiek niet zomaar verdween eind jaren zestig en plaatsmaakte voor 'alleen maar' partijloyaliteit, maar dat 'binnen elke stroming aanhangers van de nieuwe vormen en aanhangers van de oude vormen van politiek te vinden [waren]' (156).

De betoogtrant van het boek is helder en duidelijk. Enige moeite had ik wel met de thematische opbouw: in de hoofdstukken 2, 3 en 4 wordt een aantal aspecten van de hele periode behandeld, zoals de kieswet, de districtenindeling, de regionale verschillen in opkomstpatronen, de standspolitiek en de opkomst van kiesverenigingen. Soms wordt daarin nadrukkelijk een onderscheid gemaakt tussen enerzijds de jaren 1850 en 1860 en anderzijds de periode daarna, soms niet. Hoofdstuk 5 behandelt eerst de eerste verkiezingen van 1848, maar in hetzelfde hoofdstuk gaan we bij Delft door tot 1887. De conservatieve opkomst en ondergang (hoofdstuk 6) begint met een terugblik, nu sedert 1858, terwijl hoofdstuk 7 zich vooral concentreert op de katholieken en anti-revolutionairen. De vraag is of een dergelijke thematische behandeling van een onderwerp waarin door de auteur telkens een heel duidelijke chronologische ceusur wordt aangebracht wel de meest handige is. Af en toe raakte ik de kluts kwijt: geldt deze constatering nu voor de hele periode, voor het eerste deel, of voor het tweede? Maar dit is een kanttekening bij een dissertatie die een indrukwekkende hoeveelheid kwantitatieve en kwalitatieve informatie geeft, waar voorheen alleen vage noties bestonden.

E. Wennekes, *Het Paleis voor volksvlijt (1864-1929). 'Edele uiting eener stoute gedachte'* (Dissertatie Utrecht 1999, Nederlandse cultuur in Europese context. Monografieën en studies. IJkpunt 1900-2 XVI; Den Haag: Sdu uitgevers, 1999, xiv + 395 blz., f45,-, ISBN 90 1208813 5).

Zou het toeval zijn dat de omslag van Thomas Rosenbooms recent bekroonde roman *Publieke werken* wordt gesierd door een foto van het Amsterdamse Paleis voor Volksvlijt in aanbouw, terwijl Emile Wennekes onlangs promoveerde op een historische studie van hetzelfde gebouw? Hoewel de bouw van het paleis in werkelijkheid een kwart eeuw eerder plaatsvond dan het verhaal van de roman, spraken aard en omvang van de onderneming blijkbaar zeer tot de verbeelding van de omslagontwerper. Zijn fotokeuze is een schot in de roos: het moderne openbare leven in de steigers, een thema dat de fictieve geschiedenis van de vioolbouwer Vedder en de apotheker Anijs verbindt met de werkelijke geschiedenis van het Paleis voor volksvlijt. Wennekes geeft het paleis een plaats in de transformatie van het culturele leven in de negentiende eeuw van genootschappelijke beslotenheid naar groeiende openbaarheid en integratie. Centraal staat daarbij de programmering van artistieke, (populair-) wetenschappelijke en volkshuishoudkundige evenementen als een afspiegeling van culturele en maatschappelijke veranderingen in de periode 1850-1930. Het doel is een historische reconstructie van de rol van het paleis in het cultureel-maatschappelijke leven van Amsterdam als bijdrage aan de relatief geringe kennis van het culturele klimaat omstreeks 1900. Wennekes' dissertatie fungeert daarmee als een ondersteunende studie voor het IJkpunt 1900 van het grootschalige onderzoeksprogramma 'Nederlandse cultuur in Europese context'.

Het Paleis voor volksvlijt werd in 1864 geopend met als doel het bieden van een gepaste accommodatie voor het organiseren van nijverheidstentoonstellingen. Idee en ontwerp waren geïnspireerd op het Londense Crystal Palace, gebouwd ten behoeve van de *Great exhibition of the work of industry of all nations* in 1851. Het Paleis voor volksvlijt zou de gelegenheid moeten bieden voor de nationale en internationale uitwisseling van volkshuishoudkundige kennis en vaardigheden door middel van de expositie van moderne fabrikaten en de demonstratie van geavanceerde productietechnieken. Het paleis werd beschouwd als een bijdrage aan de verheffing van de achterblijvende Nederlandse nijverheid tot internationaal niveau. Tegelijkertijd moest het paleis ook een podium bieden aan wetenschap en cultuur ter bevordering van beschaving en goede smaak van de Amsterdamse bevolking en uiteindelijk van de hele natie. Deze multifunctionele exploitatie bleef steeds gehandhaafd, maar tussen de opening in 1864 en de verwoestende brand van 1929 vonden belangrijke programmatische verschuivingen plaats. Wennekes schetst deze ontwikkeling aan de hand van achtereenvolgens het bedrijfsbeheer, de tentoonstellingen, de muziekconcerten, de opera- en operetteuitvoeringen, de ballet- en toneelvoorstellingen en het amusementsprogramma. Dit alles wordt voorafgegaan door een hoofdstuk over voorgeschiedenis en context en over totstandkoming en inrichting van het gebouw zelf.

Initiatiefnemer tot de bouw was Samuel Sarphati, afkomstig uit een eenvoudig joods middenstandsgezin en opgeleid tot arts. Sarphati en zijn belangrijkste compaan Abraham Carel Wertheim behoorden tot die negentiende-eeuwse sociale stijgers, die zich opwierpen als voorhoede van een nationale herstelbeweging die de Nederlandse nijverheid als achterlijk diskwalificeerde en pleitte voor een nieuw economisch en cultureel elan. Dit streven, nauw verwant aan de filantropische traditie van de Maatschappij tot nut van 't algemeen, resulteerde in tal van verheffende en beschavende instituten waarmee vooral leden van de sociale midden-groepen zich in de standenmaatschappij presenteerden als sociale avant-garde. In die zin was het Paleis voor volksvlijt niet alleen het voortbrengsel van 'een nieuwe burgerlijke elite', maar ook een middel ter verkrijging van die status.